

УДК 2(091)

PAWEŁ SYGOWSKI

BRASŁAWSKI DEKANAT UNICKIEJ ARCHIDIECEZJI POŁOCKIEJ (CERKWIE I ICH WYPOSAŻENIE) W ŚWIETLE WIZYTACJI Z ROKU 1789

W 1458 r. prawosławna metropolia kijowska została faktycznie podzielona na dwie metropolie: moskiewską i kijowską. Podział ten, zaistniały niedługo po unii florenckiej (1439 r.) i tuż po upadku Konstantynopola (1453 r.), powstał jako skutek wybrania w 1448 r. na metropolitę całej Rusi, biskupa rizańskiego Jony, bez zgody patriarchy Konstantynopola. Przyjmując unię florencką za ważną na terenach państwa polsko-litewskiego papież Pius II, przy akceptacji patriarchy konstantynopolitańskiego Grzegorza in Mammasa, mianował metropolitą kijowskim ihumena monasteru św. Dymitra w Konstantynopolu – Grzegorza. Potwierdziło to odrębność tak utworzonej metropolii kijowskiej, która obejmowała wówczas wyznawców Kościoła Wschodniego na terenie państwa polsko-litewskiego. Jedną z tworzących ją dziesięć diecezji, obok metropolitalnej kijowskiej oraz diecezji smoleńskiej, czernihowskiej, włodzimierskiej, pińskiej, łuckiej, chełmskiej, lwowskiej i przemyskiej, była archidiecezja połocka (określenie «archidiecezja» świadczy o jej istotnym znaczeniu w dziejach Kościoła Wschodniego na Rusi). Na początku XVI w. od metropolii kijowskiej odpadły diecezje smoleńska i czernihowska zajęte przez Moskwę.

Z inicjatywy hierarchii prawosławnej metropolii kijowskiej, w końcu XVI w. rozpoczęto działania mające na celu zjednoczenie obu Kościołów na terenie wspólnego państwa polsko-litewskiego. Jednym z jej rzeczników był arcybiskup połocki Grzegorz Chrebtowicz. Spośród ośmiu biskupów prawosławnych Unię w Brześciu jesienią 1596 r. podpisał metropolita i pięciu biskupów, w tym nominat połocki Hieronim. Relatywnie najczęściej arcybiskupi połoccy zostawali metropolitami kijowskim. Najwybitniejszą postacią na unickim tronie arcybiskupim w Połocku był św. Jozafat Kuncewicz (1617 – 1623), zamordowany przez dyzunitów w Witebsku.

Przed pierwszym rozbiorem Rzeczypospolitej (1772 r.) unicka archidiecezja połocka była drugą pod względem wielkości, po diecezji metropolitalnej kijowskiej i liczyła około 80 tys. km kwadratowych. Była to jedyna diecezja całkowicie znajdująca się na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Diecezja ta znajdowała się na obszarze województw: połockiego, witebskiego, mścisławskiego, części mińskiego oraz skrawka wileńskiego (powiat brasławski). Kilka parafii leżało się na terenie Kurlandii. Funkcję stolic diecezji pełniły Połock i Witebsk. Ponad sześćuset parafii oraz około stu cerkwi i kaplic filialnych na terenie diecezji podzielonych było na 27 dekanatów: bielicki, bieszenkowicki, bobynicki, borysowski, brasławski, bychowski, ciecierzyński, czasznicki, czerejski, dąbrownicki, hołowczyński, hołubicki, horecki, horodecki, lepelski, mikuliński, mścisławski, oświęjski, opłocki, siebiezski, smolański, tołoczyński, wielaszkowicki, wieliżski, Witebski, zapolański (z siedzibą dziekana w Czerykowie) i zasożski (z siedzibą dziekana w Klimowiczach). Oprócz tego było tu też 23 monastery bazylikańskie.

Tereny dawnej unickiej archidiecezji połockiej znajdują się dziś głównie na terenie północno-wschodniej Białorusi: cała obłast witebska, większa część mohylewskiej oraz północno-wschodni fragment mińskiej. Prawie całe dekanaty mikuliński i siebieski oraz kilka parafii innych dekanatów leżały na terenie obecnie zajęтым przez Rosję (obłast pskowska i smoleńska). Kilka parafii znajdowało się na terenie obecnej Łotwy a jedna parafia na Litwie.

O skomplikowanej sytuacji wyznaniowej w tym regionie świadczy reaktywowanie tu w 1632 r. prawosławnej diecezji mściławskiej (zwanej też «białoruską»), której biskup rezydował w Mohylewie, przy monasterze Św. Spasa. Diecezja ta z blisko dwustu siedemdziesięcioma parafiami i siedemnastoma monasterami funkcjonowała w zasadzie do czasów pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej. Była to jedyna diecezja prawosławna na terenie tego państwa, w którym zamieszkiwali nieliczni już wówczas wyznawcy prawosławia – około 4% wszystkich mieszkańców, podczas gdy unicy stanowiąli wtedy około 30% ich liczby.

Po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej (1772 r.) teren archidiecezji przecięła granica tak, że 17 dekanatów z Połockiem i Witebskiem znalazło się pod zaborem rosyjskim, a 10 pozostało w Rzeczypospolitej. Arcybiskupem połockim był wówczas Jazon (Jason) Smogorzewski herbu Junosza. Po powrocie z dziesięcioletnich studiów w Rzymie w drugiej połowie lat pięćdziesiątych został mianowany przez ówczesnego metropolitę i arcybiskupa Floriana Hrebnickiego jego koadjutorem w Połocku. Po śmierci Hrebnickiego, w 1762 r. został Smogorzewski arcybiskupem połockim. Przystąpił wówczas do aktywnych działań na terenie swojej diecezji «to też mnożyły się [...] domy Boże i inne instytucje zbożne». Po pierwszym rozbiore Rzeczypospolitej (1772 r.) Katarzyna II nie zezwoliła mu jednak na sprawowanie przez niego jurysdykcji nad parafiami znajdującymi się na terenie archidiecezji zajętej przez Rosję. W „rosyjskiej» części tej diecezji wkrótce rozpoczęły się prześladowania unitów, czego konsekwencją było m. in. przechodzenie wielu unitów na prawosławie, choć ponad 20 parafii próbowało przejść na rzymsko-katolicyzm.

Władza biskupa Smogorzewskiego ograniczyła się więc faktycznie tylko do dziesięciu dekanatów pozostałych przy Rzeczypospolitej. W roku 1780 Jazon Smogorzewski został metropolitą Kościoła unickiego, pełniąc jednocześnie funkcję arcybiskupa połockiego. Dopiero w 1784 r. Katarzyna II dla zajętej przez nią części terenu archidiecezji połockiej ustanowiła arcybiskupem uległego wobec niej bazylianina Józefa Lisowskiego herbu Jeź.

W roku 1788 metropolita Smogorzewski zmarł, a na jego miejsce wybrano biskupa chełmskiego Teodozego Rostockiego. Metropolitą był on jednak kilka lat, do trzeciego rozbioru Polski (1795 r.). Jego jurysdykcji podlegała również pozbawiona swojego biskupa szczątkowa archidiecezja połocka. To właśnie metropolita Teodozy Rostocki, jak się wydaje, zlecił wizytację tej archidiecezji w latach 1789 – 1790.

Po drugim rozbiore Rzeczypospolitej (1793 r.) reszta archidiecezji została włączona do Rosji, a po trzecim rozbiore (1795 r.) większość unickiej metropolii kijowskiej znalazła się na terenie zajętej przez Rosjan. Tylko diecezje: lwowska i przemyska oraz części chełmskiej i włodzimiersko-brzeskiej weszły w skład terenów zajętych przez Austrię, zaś niewielkie fragmenty (północno-zachodnie) diecezji włodzimiersko-brzeskiej i metropolitalnej objął zabór pruski. Po Kongresie Wiedeńskim (1815 r.) wschodnie tereny zaboru pruskiego zostały włączone częściowo do Cesarstwa Rosyjskiego, a częściowo do Królestwa Polskiego (będącego w tym czasie autonomiczną częścią Rosji).

Na terenach zajętych przez Rosję i włączonych bezpośrednio do cesarstwa Katarzyna II rozpoczęła postępujące dosyć systematycznie przygotowania mające na celu zniesienie unii. Eskalacja prześladowań unitów trwała z większym lub mniejszym nasileniem aż do likwidacji unii za czasów cara Mikołaja I w 1839 r. Co ciekawe na terenach zajętych przez Rosjan restrykcje dotyczyły również wyznawców prawosławia.

Jak wspomniano wyżej, w 1789 r. rozpoczęta została trwająca prawie rok wizytacja pozostałej przy Rzeczypospolitej części archidiecezji połockiej, nazwanej dla odróżnienia od części zajętej przez Rosję diecezją „polsko-połocką» Księga z odpisami protokołów wizytacyjnych znajduje się w Archiwum Państwowym w Lublinie, w zespole

„Chelmski Konsystorz Greckokatolicki» (sygn. 143: *Akta Wizyty Generalney Diecezji PolskoPołockiey*). Tekst wizytacji pisany jest w języku polskim.

Wizytacja trwała od lipca 1789 r. do prawdopodobnie maja 1790 r., a podpisana (przyjęta) została w *Klasztorze Opackim Potockim 1790 Roku Miesiąca Augusta Dnia 16. Według Starego Kalendarza*. Świadczy to niewątpliwie o czasie (dwa i pół miesiąca) potrzebnym do przepisania terenowych protokołów wizytacyjnych do jednej księgi, a także o zachowaniu jakichś jeszcze związków obu części archidiecezji.

W czasie wizytacji diecezję *PolskoPotocką* tworzyło 10 dekanatów (wymienione w kolejności wpisania ich do księgi): brasławski, hołubicki, bołynicki, lepelski, czasnicki, borysowski, czerejski, ciecierzynski, bieszenkowski i horodyszczanski. Wizytatorem był ksiądz Izajasz Szulakiewicz, «*Opat Koadjutor BorysoHlebski Połocki*». Przy wizytacji obecny był Ignacy Juriewicz «*Apostolski i wizyty Generalney Pisarz*».

Dekanat brasławski, najdalej wysunięty na północny-zachód w tej diecezji, a także jedyny leżący na terenie województwa wileńskiego, był wizytowany jako pierwszy [k. 1 - 22v]. W czasie wizytacji w jego skład wchodziło 19 parafii i 10 filii a także 5 kaplic i jedna filia w Kurlandii (wymienione tu w kolejności zapisu w księdze wizytacji): parafia brasławska św. Mikołaja z filią w Obabiu (Obabie, Obaby), parafia czeressa (Czeress, Czeressa, Czeressy) św. Mikołaja z kaplicami filialnymi jedną przy plebani i drugą w Sieliszczu, dwie parafie w Drui – Św. Spasa z kaplicą filialną św. Jerzego za miastem (cmentarną?), druga parafia, Św. Ducha, z dwoma kaplicami filialnymi – jedną w Drui św. Piotra, a drugą w Powiaćcu (Powiecie); parafia św. Mikołaja w Uźmionach (Uźmiony, Uzmiony), Św. Trójcy w Leonpolu, św. Jerzego w Przebrodziu z filialną cerkwią nawłocką św. Praksey (Nawłok, Nawłoką – miejscowość już nieistniejąca), parafia św. Mikołaja w Ikażni z cerkiewiami filialnymi zajnowską (Zajnow, Zajnowo, Zajnowa – miejscowość nieistniejąca) i ukleską (Ukła), parafia zawierska św. Jerzego (Zawierz, Zawierzę), parafia św. Mikołaja w Pohoście (Nowy Pohost), parafie Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny w Szarkowszczyźnie Nowej i Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny i w Szarkowszczyźnie Starej, parafia św. Mikołaja w Judycynie, Św. Trójcy w Jodach, parafia zamczyska (?) śś. Piotra i Pawła (Zamosze), parafia uhorska Św. Krzyża (Uhor – obecnie miejscowość nieistniejąca), parafia Zesłania Św. Ducha w Kożianach z kaplicą filialną w *końcu miasteczka*, parafia wesolowska św. Michała Archanioła (Wesołowo, dziś na Litwie). Na terenie Kurlandii (obecnie teren Łotwy) znajdowały się: kaplica św. Jerzego w Fabianowie, kaplica czerwońska (Czerwonka) św. Mikołaja, kaplica sołonczyńska (Solony) z filią sekalumską, kaplica kopułowska Protekcji Najświętszej Marii Panny oraz kaplica engelsburska św. Mikołaja. Na końcu wizytacji dekanatu brasławskiego wspomniana jest cerkiew kozakowska (Kozaków).

Tekst wizytacji poszczególnych cerkwi konstruowany był na ogół podobnie, według ustalonego wcześniej i zapisanego w uchwałach Synodu Zamojskiego schematu. W części nagłówkowej wymieniona jest nazwa miejscowości parafialnej, wezwanie cerkwi, jej kolator, ewentualnie data wizytacji. Następnie opisany jest budynek cerkwi, jej wyposażenie: ołtarze, szaty i sprzęty liturgiczne, księgi. Na koniec zamieszczone są informacje o cmentarzu, dzwonnicy, ewentualnej filii oraz o uposażeniu parocha. W przypadku tej wizytacji brak jest na ogół informacji o dotyczących parafii dokumentach, osobie parocha i składzie parafii, a także brak jest wskazań powizytacyjnych. Uposażenie, podane bardzo ogólne, dopisane jest najczęściej później, innym charakterem pisma.

Odnosi się wrażenie, że osoba przepisująca do księgi spisane w terenie egzemplarze wizytacji ulegała chęci skracania tekstu, nie wpisując bardzo często daty wizytacji a także na ogół nie zamieszczając opisu filii, nie wymieniając w ogóle osoby

jej kolatora, a często nawet jej wezwania, poprzestając jedynie na jej wymienieniu i informacji, że *Inwentarz* takowej filii został sporządzony i znajduje się w cerkwi parafialnej, np. opisy cerkwi filialnych św. Piotra w Druji i cerkwi w Powiaciu miały znajdować się w cerkwi parafialnej Św. Ducha w Druji zaś opisy filialnych cerkwi zajnowskiej i ukleskiej w cerkwi w Iłkni. Zapewne w wyniku złego odczytania w rękopisie przez przepisującego nazwy wsi Zamosze nazwał on tę parafię «zamaczyska»

Jak wspomniane było wyżej tekst wizytacji pisany był w języku polskim, z nielicznymi wtrętami łacińskimi, np.: *Apparat* (omat)... *Poladamaszkowy zielony cum requisitio* (Brasław) czy też *Vasculum* (naczynko) *do Chorych srebrne pozłocone* (Czeressa) i rusycyzmami, np.: cerkiew *S^o Spasa* (Druja), obraz *Spasytela* (Czeressa, Druja – obie cerkwie) czy też obraz *Bohojawlenia Pańskiego* (Brasław, Druja – cerkiew Św. Ducha).

Niewątpliwie interesująca jest terminologia stosowana przez wizytatora w opisach, nie zawsze jasna dla czytającego, np. określenie *cerkiew brusowana* – oznacza zapewne konstrukcję zrębową jej ścian, *kratki* – balustradę z balasków przed ołtarzem głównym lub ikonostasem, *ołtarz wielki czyli konostas* – to ikonostas, *kopuła* może oznaczać tradycyjną kopułę (*Cerkiew... zjedna kopułą wielką* – Druja, cerkiew Św. Spasa) albo barokowy hełm (*Cerkiew... z dwoma kopułami na wieżach... a trzecią małą* – Czeressa) lub wieżyczkę na sygnaturkę (*sygnaturka w kopule* – Brasław, Obaby). *Babiniec* to przedsionek (np. Jody, Zamosze), choć bywa też on określany jako *kruchta* (np. Zawierz, Koziany) – o takiej funkcji tej części cerkwi świadczy to, że oprócz prowadzących z zewnątrz *drzwi do babinca* lub *drzwi do kruchty* wymienione są następnie *drzwi do cerkwi*, czyli nawy; *Faciata* oznacza elewację frontową, *ołtarzyk ponosny* – feretron, *drzwi sywieme* – drzwi diakańskie, *ołtarz na optykę maiowany* to zapewne ołtarz iluzjonistyczny. Trudno określić, jaki rodzaj ogrodzenia autor miał na myśli pisząc np.: *Cmentarz opar/ceniony w szuty* (np. Czeressa, Ikażń) czy też, co określa jako *znaczek* – wymieniony wśród chorągwi: *Znaczek duży z proporcem kitayczanym ceglasty, z białym kolorem, i dwa mniejsze kitayczane* (Czeressa) lub *Znaczki harusowe dwa* (Zamosze). Terminologia stosowana w wizytacjach XVIII w. warta jest odrębnego, całościowego opracowania.

Wizytator rozpoczął wizytację szesnastego lipca 1789 r. (według kalendarza juliańskiego) od cerkiew brasławskiej. Wizytacje kolejnych dziewięciu parafii nie są albo wcale datowane (sześć), albo datowane ogólnie na lipiec (trzy: Czeress, Druja – Św. Spasa i Zawierz). Ponieważ wizytowane miejscowości znajdują się w północnej i wschodniej części diecezji można przyjąć, że były one wizytowane w czasie jednej, w miarę ciągłej podróży wizytacyjnej w lipcu. Pozostałe parafie łącznie z kurlandzkimi wizytowane były jeszcze w tym samym roku, ale po dwumiesięcznej przerwie. Tym razem przy każdej z wizytacji podane są już daty dzienne: 26-go września wizytowana była parafia w Pohoście, następnie, po trzech dniach przerwy dwie parafie w Szarkowszczyźnie Nowej (30-go września) i Starej (1-go października), a potem w kolejnych dniach codziennie jedna parafia (Judycyn, Jody, Zamosze, Uhor), aż do 6-go października (Koziany). Po dwóch dniach przerwy, od 9-go października wizytacja była wznowiona (Wesołowo) i następnie kontynuowana w Kurlandii: 10-go kaplica fabianowska, 11-go czerwońska; ostatniego dnia, 12-go października, wizytowane była kaplica sołneczyska i być może filia tej ostatniej - kaplica sekalumska; wizytacja kaplicy kopułowskiej nie jest datowana, a kaplicy engeizburskiej datowana ogólnie na październik. Kolejność opisów wizytacyjnych w części pierwszej (lipcowej) wizytacji, jak się wydaje, tylko fragmentami wskazuje kolejność wizytowanych świątyń (np. Przebrodzie – Zawierz), gdyż między innymi np. często filie były dosyć odległe od parafii (Obabie, Powiacie) i logika nakazywałaby inny przebieg trasy podróży wizytatora. Przy opracowywaniu rekonstrukcji trasy podróży wizytacyjnej pojawiły się trudności w umieszczeniu na mapie kaplic kurlandzkich, jedyne, co można założyć, sadząc po

kolejności dat ich wizytowania, to to, że były one położone w okolicach Dyneburga (Daugavpils).

Na kościele wizytacji dekanatu brasławskiego znajduje się krótka informacja o położonej już na terenie powiatu brasławskiego, na południe od Drui, cerkwi kozakowskiej. Niedatowana wzmianka wymienia tylko kolatora i uposażenie parafii, bez żadnego opisu cerkwi.

Wśród wezwań cerkiewnych niewątpliwie zwraca uwagę to, że dominowało wezwanie św. Mikołaja, które nosiło aż osiem cerkwi i kaplic, trzy były pod wezwaniem św. Jerzego a po dwie Św. Ducha i Św. Trójcy. Pod wezwaniem jednej z dwu parafialnych cerkwi w Drui – «Świętego Spasa» – sądząc po ikonie chramowej kryje się wezwanie „Przemienienia Pańskiego». Relatywnie mało świątęży nosiło wezwania maryjne: Protekcji (Kopułów), Wniebowzięcia (Szarkowszczyzna Stara) i Niepokalanego Poczęcia (Szarkowszczyzna Nowa), to ostatnie zdecydowanie unickie. Brak jest określenia wezwań trzech cerkwi: kozakowskiej, sołońskiej i uźmiońskiej; wezwanie tej ostatniej – św. Mikołaja – znane jest z późniejszych publikacji [SGKP, Radwan]. Nie podane są również wezwania większości (siedmiu) kaplic filialnych (czeresskiej, obabskiej, powiackiej, sekalumskiej, sieliszczkiej, ukleskiej i zajnowskiej).

Kolatorami, czyli fundatorami (najczęściej) i opiekunami cerkwi byli właściciele lub dzierżawcy miast, miasteczek, wsi i folwarków. Byli wśród nich przedstawiciele wybitnych litewskich rodów arystokratycznych: Aleksander Sapieha, Kanclerz Wielkiego Księstwa Litewskiego – właściciel Drui, czy Mikołaj Radziwiłł, *Generał... Wojsk WXLitt.* – właściciel Czeressy. Jednak kolatorami większości cerkwi byli przedstawiciele lokalnej szlachty: Świrscy (właściciel Uźmion), Mirscy (Stanisław – szambelan Jego Królewskiej Mości – właściciel Zawierza, Kozaków, i Obabja; Tomasz – generał, poseł na sejm – właściciel Zajnowa), Łopacińscy (Ignacy – pisarz skarbowy litewski i jego żona Judyta z Prozorów – właściciele Jodów; Jan Nikodem – starosta sądowy mściłowski – właściciel Leonpola, Szarkowszczyzny Starej i Nowej, *Judycyn należał do JJWW Łopacińskich Pisarzów W X Littgo*^), Ignacy Burzyński – starosta sądowy brasławski – właściciel Ikaźni, Pohostu i Zamosza, Stanisław Manuzzi – starosta opeski – właściciel Uhor, Florian Kwinta – budowniczy brasławski – właściciel Wesołowa, Adam Klott – sędzia brasławski – właściciel Nawłok, Gedeon Rodziewicz – właściciel Ukła. Dzierżawcą Brasławia był Idzi Hyizen – staroście margenkowski, a dzierżawcą Przebrodzia generał Józef Antoni Kossakowski. Jedyną w dekanacie miejscowością należącą w tym czasie do duchowieństwa były Koziary, w posiadaniu benedyktynek wileńskich. Kolatorami kaplic w Kurlandii byli: Engelhard – Porucznik Wojsk Jego Królewskiej Mości (Fabianowo), Adam Filkerzamb – kasztelan Witebski (Czerwonka), August Plater – kasztelan trocki i *pulkownik uzarski* (Engelzburg), Molowie – właściciele Solon. Nie podani są kolatorzy kaplic filialnych w Sieliszczu, Powieciu i Kopułowie.

Dosyć ogólne opisy cerkwi nie pozwalają na dokładniejszą rekonstrukcję ich planów i brył. Można jednak ich wygląd próbować z pewnym prawdopodobieństwem odtwarzać. Z opisów cerkwi wynika, że wszystkie te budowle wzniesione były z drewna (zachowanym do dziś w ruinie kaplica św. Piotra w Drui – dawniej filia cerkwi Św. Ducha – murowana, datowana na połowę XVIII w. powstała przez rozbudowanie dzwonnicy rozebranego przez Rosjan kościoła óminikanów). Trzeba mieć również świadomość, że, szczególnie starsze obiekty opisane w wizytacji mogły być wcześniej przebudowywane, uzupełniane, a ich bardziej zniszczone, podstawowe elementy składowe, takie jak prezbiterium, nawa, przedsionek, zakrystia, mogły być, w przypadku drewna jako budulca, w całości lub dużej części całkowicie wymienione czy też przekształcone, zgodnie z panującą wówczas modą budowlaną.

Z wizytacyjnych opisów cerkwi wynika stosunkowo duża różnorodność ich planów i brył. Niestety na podstawie tekstu wizytacji niewiele da się powiedzieć na temat

planów opisywanych obiektów – nieco więcej można wywnioskować na temat ich brył. Niewątpliwie starszym typem cerkwi w tym dekanacie była cerkiew kopułowa, (choć jak wspomniane było wyżej określenie «kopuła» nie jest jednoznaczne), z tym, że w odróżnieniu od dużej części cerkwi kopułowych na terenach środkowo-wschodniej i południowo-wschodniej Rzeczypospolitej, wszystkie tego typu cerkwie na omawianym obszarze miały dzwonicę stojącą oddzielnie.

Do starszych cerkwi kopułowych, jak się wydaje, można zaliczyć jedyną na tym terenie cerkiew z trzema kopułami oraz – *jedną małą* – w Zawierzu, powstałą z fundacji Mirskich, być może jeszcze w XVII w.; o jej późniejszych przekształceniach świadczyła obecność w jednej z kopuł sygnaturki, a wewnątrz ołtarzów i pozytywu.

Być może XVII-wieczną metrykę miała cerkiew w Ikaźni, fundacji Sapiehów. W czasie wizytacji określana jako stara, miała kruchtę, jedną dużą kopułę i dwie małe (jedną z sygnaturką); w 1825 r. świątynia ta rozpadła się ze starości.

Ten typ cerkwi wznoszony był jeszcze w XVIII w. W 1761 r. Stanisław Burzyński, kasztelan smoleński, ojciec Ignacego, założył parafię w Zamoszu i wówczas ufundował taką właśnie cerkiew: *zjedną kopułą dużą i dwoma małymi*, z przedsionkiem *babińcem*, zakrystią i dzwonicą na cmentarzu przycerkiewnym. Fundację motywował tym, że «dla odległości od Ikaźni niektórzy poddani nigdy Mszy Św. nie słuchają» [Hedemann].

Dwie cerkwie określone jako dwukopułowe – w Brasławiu i Kozianach – również można zaliczyć do starszych, z drugiej połowy XVII lub początku XVIII w. Cerkiew brasławska wzmiankowana już w 1667 jako unicka, w 1789 r. określona jako stara, z dwoma kopułami (w jednej sygnaturka), bez *babińca*, ze starą dzwonicą stojącą na cmentarzu, w wyposażeniu wnętrza miała ołtarze – główny i boczne.

Cerkiew w Kozianach posiadała dwie kopuły, ale aż cztery krzyże, kruchtę, zakrystię, co może świadczyć o bardziej skomplikowanej bryle, a także oddzielnie stojącą dzwonicę. Według jednej tradycji w 1686 r. F. J. Pac, podkomorzy litewski sprzedał część wsi benedyktynom wileńskim, które wzniosły tu unicką cerkiew; inna wersja mówi, że kiedy córka właściciela wsi Joanna Strutyńska wstąpiła do benedyktynek wileńskich (I pół. XVIII w.) i wniosła czasowo klasztorowi wieś jako wiano – i dopiero wówczas wzniesiono cerkiew.

Najczęściej spotykanym typem bryły cerkiewnej na terenie dekanatu brasławskiego była cerkiew jednokopułowa (jedenaście przykładów), choć warto tu znowu przypomnieć, że określenie «kopuła» może oznaczać także henn barokowy lub wieżyczkę na sygnaturkę.

Wydaje się, że szczególnie warto tu zwrócić uwagę na obie cerkwie parafialne w Dru – przede wszystkim ze względu na to, że tylko w nich, spośród wizytowanych obiektów, zachowały się ikonostasy. Starszą z nich, w czasie wizytacji, wydaje się była cerkiew Zesłania Ducha Św., fundacji Sapiehów, w 1621 r. notowana już jako unicka, w 1789 r. określona jako *Brusowana Stara, tarciami obita z kopułą jedną ... z babińcem dobudowanym ... za Konostasem zakrystya z dwoje drzwiami*, ze stojącą obok dwukondygnacyjną dzwonicą, rozebrana w końcu XIX w. Druga cerkiew, Św. Spasa (Przemienienia Pańskiego) na początku XVII w. wzmiankowana jako prawosławna, w połowie tego stulecia jako unicka; w czasie wizytacji: *na podmurowaniu, Brusowana, tarciami w koło obita, galami kryta, z jedną kopułą wielką i trzema małymi... z Babińcem*, bez zakrystii, z dzwonicą w ogrodzeniu.

Również jako Jednokopułowe określane były cerkwie wznoszone w drugiej połowie XVIII w., których jak można sądzić z opisu «kopuła» była wieżyczka na sygnaturkę. Takimi obiektami były ufundowana około 1754 r. przez Ignacego i Judytę Łopacińskich cerkwie w Judycynie (bez zakrystii i dzwownicy?). Być może podobną była cerkiew w Wesołowie, z 1766 r., fundacji Rafała Kwinty – tu z zakrystią i dzwonicą na cmentarzu.

Do jednokopułowych, należała również kaplica św. Jerzego w Drui, za *miastem*, a także cerkiew filialna w Obabiu zapewne z około połowy XVIII w., (w *kopule dzwonek maty*) – być może fundacji Mirskich.

Wydaje się, że bogatszą wersję tego typu obiektów prezentowały cerkwie z *Faciatą* – czyli ozdobną elewacją frontową. Taką była cerkiew w Ponoście, wzniesiona w 1775 r., wyjątkowo nie przez kolatora a «kosztem parafian za staraniem miejscowego parocha Rajkowskiego» [SGKP], *tarcicami 89 pokryta, z Faciatą malowaną, z kopułą i dwoma krzyżami żelaznymi*, z zakrystią i ze starą dzwonnica stojącą obok. Cerkwie w Uźmionach wzniesiona w 1786 r., fundacji Świrskich była w wizytacji określona jako *nowa Brusów ona, gałami pokryta z Faciatą ... z Kopułą nad Wielkim Ołtarzem (prezbiterium) ... wchodząc do Babińcu (przedsionka) ganek z kamieni murowany ... pod babińcem Sklepek*, cerkiew miała dwie zakrystie przy prezbiterium, a na cmentarzu okopanym rowem stała dzwonnica – tu wyjątkowo trzykondygnacyjna.

Odmiernym, niezwykle interesującym typem bryły cerkiewnej, reprezentowanym na terenie dekanatu brastawskiego stosunkowo licznie, jest cerkiew o dwuwieżowej elewacji frontowej. Pojawił się on w architekturze cerkiewnej Rzeczypospolitej w XVIII w., na co niewątpliwie miał wpływ panujący wówczas na tym terenie, oczywiście także w architekturze świątyni, styl barokowy. Dwie wieże w elewacji frontowej stosowano przede wszystkim w kościołach murowanych i drewnianych, ale sposób zdobienia fasady wieżami spotykamy również w cerkwiach – murowanych i drewnianych, a także w meczetach i bożnicach. Wydaje się, że, zastosowanie tego typu rozwiązania w architekturze kościołów drewnianych i cerkwiach nie miało specjalnie zapóźnień w stosunku do architektury murowanej, choć niewątpliwie zrealizowanie w drewnie barokowej fasady dwuwieżowej z gierowanymi gzymsami musiało przysparzać wiele trudności. Dwuwieżowe kościoły drewniane występowały prawie na całym obszarze przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Przykładami tego typu rozwiązań na terenie Polski są między innymi kościoły w: Tomaszowie Lubelskim – z 1727 r.. Szalowej – z 1739 r.. Ostrewkach koło Międzyrzecza Podlaskiego – z przed 1737 r. (konsekwrowany w 1743 r., niesłusznie uważany za byłą cerkiew) i Goźlinie -z 1776 r.; na Litwie m. in. w: Prenach – z 1750 r., Szeszolach – z 1751 r., Smilgiach – z 1764 r. i Antuzowie – z 1794 r.; na Białorusi m. in. w: Dudach – z 1772 r., Wołpie – z 1773 r., Kiemieliszkach – z 1781 r. i Konwaliszkach – z 1808 r.

Niewątpliwie interesującym aspektem tego zagadnienia jest zastosowanie rozwiązań architektury baroku w architekturze Kościoła Wschodniego – architekturze o innej tradycji budowlanej. Wydaje się, że na przyjęcie tych wzorów wpływ miały silne procesy asymilacyjne w kościele unickim, które sprzyjały stosowaniu takich właśnie rozwiązań (zbliżenie obu obrządków katolickich było tak duże, że kolatorzy rzymskokatolicy fundując cerkwie unickie niejednokrotnie również do nich uczęszczali), a także chęć dostosowania się kolatora, który najczęściej był też fundatorem cerkwi, do, wspomnianej już, panującej wówczas w architekturze murowanej i drewnianej barokowej «mody» Na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego styl ten, jak powszechnie wiadomo, zaowocował niezwykle interesującymi w skali europejskiej realizacjami architektury murowanej – kościelnej i cerkiewnej, określanej jako architektura wileńskiego baroku. Przede wszystkim znakomitym przykładem tego stylu, a zarazem wzorem do naśladowania, mogła być archikatedralna cerkiew św. Zofii w Połocku, która w latach 1738 – 1750 została przebudowana ze starszej, właśnie w stylu baroku wileńskiego, przez J. K. Glaubitza. Ponadto w okolicach Brastawia znajdowało się szereg wysokiej klasy obiektów wniesionych w tym stylu. Warto tu choćby przypomnieć najznakomitsze dzieło baroku wileńskiego – cerkiew bazylianską w Berezweću, wzniesioną w latach 1756 – 63 (barbarzyńsko wysadzoną w powietrze za czasów władzy radzieckiej w 1970 r.). Na tym terenie wzniesiono wówczas również szereg interesujących kościołów, m. in.:

w Głębokiem -klasztorny karmelitów, przebudowany w 1735 r. przez Jana Krzysztofa Glaubitza, i parafialny Św. Trójcy z lat 1764 – 1782, kościół w Łuzkach z lat 1744-1756, w Druń –dominikanów z lat 1765 – 1773 i w Hermanowiczach z 1787 r. Ich obecność i współtworzenie krajobrazu kulturowego mogła oddziaływać, szczególnie właśnie tu, na tym terenie, na chęć wznoszenia obiektów drewnianych o podobnej formie. Trzeba jednak pamiętać, że unickie cerkwie dwuwieżowe można było spotkać nie tylko tu, ale i na prawie całym obszarze zamieszkałym przez wyznawców Kościoła Unickiego w Rzeczypospolitej. Znane tego typu cerkwie były na terenie diecezji chełmskiej, m. in. w Ciotuszy – z końca XVIII w. i Grodysławicach (funkcję tej ostatniej pełnił przeniesiony w 1799 r. kościół z Rachań – z roku 1744); w diecezji włodzimiersko-brzeskiej cerkwie w Holeszowie – z pierwszej ćwierci XVIII w. i cerkwie z 1766 r. w Wołowi koło Drohiczyzna Poleskiego (obecnie na Białorusi); w diecezji łuckiej cerkwie z 1771 r. w Gródkach koło Kamienia Koszyrskiego (obecnie na Ukrainie). Skala tego zjawiska na terenie poszczególnych diecezji warta jest odrębnych, bardziej szczegółowych badań.

Na terenie dekanatu brasławskiego odnotowano w omawianej wizytacji sześć cerkwi dwuwieżowych, a istnienie kolejnej siódmej jest dosyć prawdopodobne. Zapewne najstarszą z nich była cerkwie w Szarkowszczyźnie Starej, pierwotna wzniesiona w 1639 r. z fundacji księcia Lwa Sapiehy, zapewne następnie przebudowana, lub wzniesiona nowa, w wizytacji w 1789 r. opisana jako *stara drewniana ruynująca się z wieżami bez krzyżów ... Okien 6 potłuczonych, zakrystya z jednym oknem ... Cmentarz nie oparkaniony na nim dzwonnica stara Dzwonków 4, piąty rozpadły, szósta w kopule sygnaturka*.

Chronologicznie kolejną była cerkwie św. Mikołaja w Czeressie, fundacji Radziwiłłów, wzniesiona w 1753 r., *na podmurowaniu brusowana, tarciami obita i pokryta, w koło malowana, z dwoma kopułami na wieżach, żescią obitemi a trzecią małą ... w sredniej Kopule Sygnaturka, Faciata malowana z wyobrażeniem S. Mikołaja, na wierzchu Statua rznieża malowana S. Jana Nepomucena ... Po prawej stronie cerkwi zakrystia ... Cmentarz ogrodzony dylami ciosanemi na nim Dzwonnica nowa brusowana, gątem kryta, na wierzchu krzyż żelazny*.

Cerkwie w Jodach ufundował w 1754 r. Ignacy Łopaciński wraz z żoną Judytą; w czasie wizytacji w roku 1789 była to cerkwie stara *gątem kryta z dwoma wieżami i jedną kopułą* (zapewne wieżyczką na sygnaturkę), i dwoma zakrystiami.

W 1774 r., z fundacji wojewody brzeskiego Mikołaja z Łopacina Łopacińskiego, została wzniesiona cerkwie w Leonpolu, «tak słynna w czasach kasaty unii» [Hedemann]. To jedyna z omawianych cerkwi, która dotrwała w większej części do dziś; w okresie międzywojennym była jeszcze dwuwieżowa [Hedemann], obecnie już bez wież; w czasie wizytacji *nowa brusowana ... z dwoma wieżami ... od wchodu do Babincu przy drzwiach mały ganek ... Cmentarz oparkaniony Sztakietem w słupy murowane ze czterema Altankami po rogach, z których wjedney dzwonnica ... w Prawej stronie Cerkwi w wieży Zegar duży bijący*.

Cerkwie *Niepokalanego Poczęcia Panny Maryi* w Nowej Szarkowszczyźnie ufundował w 1776 r. starosta mściśławski Jan Nikodem Łopaciński; w 1789 r. określona jako *wspaniała gałami pobita z dwoma wieżami*, miała «babiniec» (przedsionek), dwie zakrystie. *Chór z balasów toczonych na nim organ ... wewnątrz cała malowana*.

W Przebrodzu, królewsczyźnie dzierzawionej przez rodzinę Kossakowskich, cerkwie św. Jerzego ufundował w 1782 r. Józef Samuel Kossakowski; w wizytacji cerkwie ta jest określona jako *nawa brusowana gałami kryta z Faciatą i dwoma wieżami malowanemi, na Paciacie Statua rznieża S. Michała na Wieżach krzyże żelazne w nich dzwonków 3*, po obu stronach prezbiterium znajdowały się zakrystie.

Filią cerkwi przebrodzkiej była cerkwie S. *Praksedy* w Nawłoce; w 1514 r. wzmiankowana tu cerkwie prawosławna, unicka cerkwie parafialna (fundacji

Nohiszków) odnotowana była w 1670 r., następna, nowa, wybudowana została przez sędziego brasławskiego Adama Klotta, z polecenia metropolity unickiego i arcybiskupa Potockiego Jasona Smogorzewskiego poświęcona w 1784 r. przez dziekana, a zarazem parocha brasławskiego, księdza Jana Zaborowskiego, i wówczas przyłączona do Przebrodzia. Można przypuszczać, że była to również cerkiew dwuwieżowa, gdyż wzbudziła uznanie wizytatora, który zanotował, że jest ona *pięknie zbudowana, z przystoynym Apparamentem*. Proces kolatorów z prawosławnym parochem Karpowiczem zakończył się w 1895 r. rozebraniem świątyni i wybudowaniem prawosławnej «czasowni» [Hedemann].

O pozostałych cerkwiach wiemy niewiele. W Uhorze, w roku 1784 z powodu tego, że cerkiew była «w stanie kompletnej ruiny» [Hedemann] hrabia Stanisław Manuzzi rozpoczął budowę nowej świątyni, która jednak w tym samym roku spłonęła; w 1789 r. była tam *Cerkiew po zgorzeniu niewielka, własna Xa Jana Korzuna Parocha tamiecznego*. O cerkwi w Kozakach, którą ufundował rotmistrz brasławski Jan Mirski około połowy XVIII w., dowiadujemy się z wizytacji tylko tyle, że *w zarządzeniu zostaje Dwomym w Kollacyi WJPana Mirskiego Sędz: Brasławskiego. Gruntu dawniey należało do Funduszu włok Dwie, teraz zamieniony, przez Dwór skrzywdzony*. W Zajnowie cerkiew ufundował w 1605 r. Andrzej Wołłowicz; w 1789 r. wieś tę od Platerów nabyli Mirscy, którzy wzniesli tu kaplicę; w czasie wizytacji w tym samym roku, wiadomo było tylko, że była ona filią parafii w Dcaźni.

Cerkwie w Kurlandii wizytator określa jako «kaplice» i nie poświęca im zbyt wiele uwagi. Cerkiew w Fabianowie była *brusowana słomą kryta* miała dwoje drzwi i sześć okien i w wieżyczce na sygnaturkę, czyli *w kopule ... Dzwon, oprócz którego było Dzwonków na Cmentarzu 4*. Cerkiew w Czerwonce wzniesiona *na podmurowaniu, brusowana, gętami pokryta z dwoma krzyżami żelaznymi*, miała sześć okien, drzwi jedno do cerkwi i drugie do zakrystii. W Sołonach cerkiew była «we dworze», czyli jak można sądzić raczej stała się na terenie zabudowy zespołu dworskiego, i jak się wydaje pełniła również funkcję kaplicy dworskiej. Był to obiekt wzniesiony z drewna, z sześcioma oknami, na dachu krytym dranicami znajdowała się mała kopuła, przed kaplicą był *Dzwon duży*. O kaplicy kopułowskiej wiadomo tylko, że była *mizernie zbudowana*, o kaplicy engelzburskiej, że była *z drzewa nieciosanego do czasu postawiona*, zaś o kaplicy sekalumskiej – filii sołonzyskiej, wiadomo tylko, że była.

Więcej uwagi poświęca wizytator wyposażeniu wewnątrz cerkiewnych. Przede wszystkim zwraca uwagę to, że wyposażeniem wszystkich szerzej opisywanych cerkwi i ich filii w dekanacie brasławskim było wyposażenie typu łaćwińskiego. Jego elementami były: *ołtarz Wielki*, czyli główny, oddzielony balustradą z balasków, ołtarze boczne, chór muzyczny – czasem z niewielkimi organami, ambona, konfesjonały i ławki.

Jedynie w obu cerkwiach parafialnych w Drui były ikonostasy, za którymi oczywiście znajdowały się ołtarze główne, oprócz których, w obu cerkwiach, były także po dwa ołtarze boczne. W cerkwi Św. Spasa był *Konostas snycerskiey roboty Malowany i mieyscami złocony z carskimi ^ratami rznieżtemi i wyzlacanemi, z dwoje sywememi drzwiami, Obrazów namiestnych 4 to fest zacząwszy od prawey strony Obraz Przemienienia Pańskiego, drugi Spasitela, trzeci Nfajświętszej PfannyJ. 4. S. Mikołaja przy nich koron srebrnych 6. Do obrazów namiestnych były Mensy przyprawione z desek (pozwoliło to ikonom namiestnym pełnić funkcję ołtarzy bocznych) ... w drugiey Kondygnacyi Obrazów 7. SS. Apostołów a siódmy Deisus, nad temi obrazy małe SS. Patriarchów i Proroków, Przy Carskich wratach Balasy toczone malowane*. Za ikonostasem był ołtarz wielki *na deskach malowany, z nieokreślonego typu obrazem Matki Boskiej w Szacie Miedziowy pobielamy z Koroną srebrną*. Ołtarz ten musiał być widoczny z nawy, ponieważ zanotowano, że *ten obraz zasłania się Obrazem Niepokalanego Pocucia NP. nad obrazem gwiazda blaszana pozlacana wyrażajca*

Imię Maryi. Oprócz tego w cerkwi znajdowały się dwa ołtarze boczne: *Po prawej stronie wchodząc do Cerkwi Ołtarz Snycerskiej roboty malowany we dwie Kondygnacyi, w pierwszej Obraz Protekcji NP z koroną srebrną ... w drugiej Kondygnacyi Obraz S. Jerzego ... Po lewey Stronie Ołtarz Narodzenia Pańskiego, nad tym obraz Błogosławionego Jozafata.* Spośród innego wyposażenia zwracała uwagę *Ambona z Obrazów złożona.*

W cerkwi Św. Ducha *Wielki Ołtarz czyli Konostas* był rzeźbiony, czyli *Snycerskiej roboty, nie malowany, z Carskimi wratami rznieżniami i pozłacanemi.* Obrazy namiestne były tradycyjnie cztery (od prawej): św. Mikołaja, *Spasitela*, Matki Boskiej i św. Jerzego, *wszystkie bez mens, z przyprawionemi descułkami, tuwalenkami zaślinami.* Zwraca uwagę brak ikony chramowej. Wyżej, w *drugiej Kondygnacyi Obrazów 6. pomiędzy któremi Krzyż z Passją dużą rznieżniami malowany i dwa Aniołki na blasze malowane.* Za ikonostasem był *Ołtarz Wielki Snycerskiej roboty Malowany i posrzebrzany z obrazem Matki Boskiej, również nieokreślonego typu, z koroną srebrną.* W ołtarzach bocznych były obrazy św. Jozafata (w prawym) i *Protekcji NP* (w lewym).

Jak wspomniane było wyżej, w pozostałych cerkwiach było wyposażenie typu łańskiego. Spośród tego typu wyposażenia wyróżniało się wyposażenie nowej cerkwi w Czeressie, będące, jak się wydaje, próbą pogodzenia tradycji Kościoła Wschodniego i łańskiej. Ołtarz wieki *Snycerskiej roboty* był *malowany, mieyscami pozłocony*, w dolnej kondygnacji umieszczony był obraz Matki Boskiej, jak można sądzić – z Dzieciątkiem, gdyż znajdowały się na nim *korony srebrne pozłoczone dwie.* Obraz ten (choć nie jest to wspomniane) musiał się cieszyć lokalnym kultem, o czym świadczyła duża ilość wotów. W górnej kondygnacji był obraz Zmartwychwstania Pańskiego – Po obu stronach tego ołtarza stały *Ołtarzyki dwa snycerskiej roboty malowane i mieyscami pozłoczone, w jednym obraz Spasitela, w drugim Błogosławionego Jozafata, na drugiej stronie namiestne obrazy dwa jeden Nayswiętszey Panny, drugi Ukrzyżowanego Pana Jezusa,* między tymi ołtarzami (jak się wydaje) a ołtarzem głównym było za *Ołtarz drzwi dwoie.* Powyżej takiego zestawu ołtarzy było *na Gzysie Biskupów czterech wyobrazenie.* Przed ołtarzem głównym znajdowały się *kratki malowane z hałasami, czyli balustrada,* zaś nad nią w *górze między wiązaniem* (belka tęczowa i konstrukcyjne kopuły?) *Figura Pana Jezusa i dwie statui S. Jana i NP.* (Najświętszej Panny). Oprócz tego w cerkwi były dwa dwukondygnacyjne ołtarze boczne *na optykę malowane* – czyli, jak się wydaje – iluzjonistyczne: w dolnej kondygnacji prawego był obraz św. Mikołaja *uprzywilejowany z koroną srebrną,* w górnej – obraz św. Piotra; w lewym ołtarzu obrazy: św. Jerzego (na dole) i św. Eliasza Proroka (na górze); między nimi dodano *Obraz malutki s. Jozafata.* Wyjątkowym przedstawieniem wśród obrazów w cerkwiach tego dekanatu był umieszczony tu w *górze na ścianie portret Nayaśnieyszego Monarchy Stanisława Augusta.*

Cerkiew brasławska św. Mikołaja wyróżniała się spośród innych tym, że oprócz głównego, posiadała cztery ołtarze boczne, a nie dwa, jak większość pozostałych cerkwi. W ołtarzu głównym snycerskiej roboty, na dole umieszczony był obraz Matki Boskiej z Dzieciątkiem ozdobiony dwoma srebrnymi koronami, a na górze obraz *Pana Jezusa,* bez określenia typu przedstawienia. Po prawej stronie stał ołtarz również dwukondygnacyjny z obrazem patrona cerkwi św. Mikołaja na dole i św. Bazylego na górze. Każdy z pozostałych trzech ołtarzy był jednokondygnacyjny, *na płótnie malowany* czyli zapewne też iluzjonistyczny: po prawej stronie z obrazem św. Jerzego, po lewej z obrazami: pierwszy – św. Jozafata, drugi – *S. Praksedy.*

Spośród innych cerkwi w sześciu ołtarze główne były dwukondygnacyjne, w pozostałych – jednokondygnacyjne. W dwukondygnacyjnych najczęściej na dole umieszczano obraz Marki Boskiej z Dzieciątkiem. Tak było w Uźmionach (*Wieiki Ołtarz Snycerskiej roboty rznieżniami Malowany ze skrzydłami pozłocanemi*), Ikaźni, Zawierzu i Pohoście, jedynie w Przebrodziu był tu obraz Św. Trójcy, a w cerkwi filialnej św. Jerzego

w Druin obraz patrona cerkwi. Wspomniany obraz w Zawierzu był ukoronowany, przykryty szatą miedzianą, pobielaną, oraz dodatkowo zasłaniany obrazem *Niepokalanego Poczęcia*. W gómej kondygnacji umieszczano różne obrazy: w Uźmionach – św. Józefa, w Przebrodzu – *Serce Pana Jezusa*, które miało *po stronach dwie osoby rżnięte*, w Ikaźni – obraz patrona cerkwi św. Mikołaja, w Zawierzu – *Pana Jezusa*, w Pohoście – Św. Trójcy, w Druin – *Trzech Aniołów*. W ołtarzach jednokondygnacyjnych dominowało również przedstawienie Matki Boskiej:

w Szarkowszczyźnie Nowej – obraz patronalny *Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny*, w Szarkowszczyźnie Starej - *Matki Boskiej z Dzieciątkiem* - słynący cudami, w szacie srebrnej, z dwoma srebrnymi koronami; nieokreślonego typu przedstawienie *Nayswiętszey Panny* w Obabiu, Zamoszu, Kozianach i w Judycynie – te dwa ostatnie z *koroną Srebrną*, w Jodach – *Koronacji Matki Boskiej*, w Fabianowie - *Wanny Bolesney*, w Uhorze uratowany z płonącej cerkwi *Obraz Nayswiętszey Panny łaskami słynący w Szacie Srebrnej*, również w Wesołowie był cieszący się lokalnym kultem obraz *Matki Boskiej z Dzieciątkiem*, z dwoma koronami srebrnymi, pozłacanymi, szatą *materyalną bukietkami przyozdobioną*, przy którym był również słynący łaskami *Obrazek NPanny Częstochowskiej na blasze*, «który prawosławni księża chcieli usunąć, lecz umierali śmiercią nagłą, skutkiem, czego obraz pozostał na miejscu» [Hedemann]. W innych cerkwiach w ołtarzu głównym były albo obrazy patrona cerkwi: w Druin – św. Jerzego, w Leonpolu - Św. Trójcy, w Czerwoncu - św. Mikołaja, albo innych świętych: w Engelsburgu – św. Tadeusza, zaś w Solonach kanonicznie uzasadniony w tym miejscu – *Obraz ukrzyżowanego Zbawiciela Pana*. W kaplicy w Kopułowiu w ołtarzu głównym były trzy obrazy: *Najświętszej Panny*, św. Mikołaja i św. Piotra.

W trzech cerkwiach (Przebrodzie, Dcaźń, Wesołowo) były po dwa dwukondygnacyjne ołtarze boczne, w dwunastu – po dwa ołtarze jednokondygnacyjne, zaś w czterech (Judycyn, Zamosze, Uhor, Fabianowo) nie było w ogóle ołtarzy bocznych. Umieszczane w nich obrazy to: św. Antoni (Padewski ?) – (Przebrodzie, Zawierz, Wesołowo, Solony), św. Jerzy (Druja - kaplica św. Jerzego, Dcaźń, Czerwonka – obraz patrona), św. Archanioł Michał (Druja – kaplica św. Jerzego, Wesołowo), św. Onufry (Uźmiony, Dcaźń), św. Barbara (Leonpol, Szarkowszczyzna Nowa), Św. Trójca (Przebrodzie, Ikaźń), św. Mikołaj (Koziany, Pohost Nowy – obraz patrona), św. Tadeusz (Szarkowszczyzna Nowa), św. Jozafat (Dcaźń), św. Jan Ewangelista (Jody), św. Eliasz Prorok (Jody), św. Józef (Leonpol), Przemienienie Pańskie (Uźmiony), obraz Pana Jezusa (Koziany, Engelsburg), rzeźba Pana Jezusa (Antokolskiego ?) – (Przebrodzie), rzeźba Pana Jezusa Ukrzyżowanego (Zawierz, Szarkowszczyzna Stara), obraz *Matki Boskiej z Dzieciątkiem* (Przebrodzie), *Matki Boskiej Bolesnej z koroną z różnych kwiatów i Srebrną kompana* (Wesołowo), *Nayswiętszey Panny* (Solony, Engelsburg i dwa obrazy w Czerwoncu).

Oprócz obrazów ołtarzowych wizytator wymienia dosyć rzadko inne obrazy, najwięcej w Leonpolu, gdzie znajdowało się też *Obrazów na płótnie malowanych do ścian przybitych 7. a ósmy w zakrystyi. Papierowych przy chórze 4. w Babińcu na ołtarzyku pomiędzy Parawanami malowanymi obraz na płótnie malowany 7;*

w Szarkowszczyźnie Nowej było *Obrazów różnych po ścianach 7. z których dwa na atłasie malowane*, w Kopułowiu poza trzema obrazami w ołtarzu głównym wymieniony jest jeszcze obraz św. Jerzego.

Ponieważ w szeregu cerkwiach wśród wymienionych obrazów brak obrazów z przedstawieniem patronalnym, co kanonicznie nie jest możliwe, wydaje się, (o czym była już mowa), że albo wizytator był niezbyt dokładny, albo osoba przepisująca wizytacje do księgi pomijała szereg szczegółów. Potwierdzić te przypuszczenia mogłoby dotarcie do oryginalnego, parafialnego egzemplarza wizytacji, co być może jest prawdopodobne.

Z rzeźby, poza wymienionymi wyżej przykładami należy jeszcze wspomnieć o rzeźbach w Leonpolu, gdzie w ogrodzeniu cmentarza, (o czym była już mowa) znajdowały się cztery *altanki*, z których jedna pełniła funkcję dzwonnicy, a w pozostałych umieszczono *Statui Rznięte*, (w *jedney Pana Jezusa*, w *drugiej N(ajświętszą) P(anne)*. W *trzeciej S. Jana Chrzciciela*. W kaplicy kopułowskiej oprócz obrazów znajdowała się *Figura rznięta Pana Jezusa*. Na wszystkich krzyżach ołtarzowych i procesjonalnych znajdowała się *Passyika drewniana rznięta*, którą zastępowano w XVIII w. malowane wyobrażenie Chrystusa Ukrzyżowanego.

Elementem wyposażenia ruchomego, obecnym prawie we wszystkich cerkwiach, był *Ołtarzyk ponośmy*, czyli feretron, z obrazem dwustronnym, bogato dekorowany wotami (głównie *bisiorami*, sznurami koralu, szkaplerzami i srebnymi tabliczkami). Przedstawieniami najczęściej umieszczanymi w feretronach, po obu jego stronach były obrazy: *Matki Boskiej i św. Antoniego (Padewskiego ?)* (Dcaźń, Zawierzę, Pohost, Szarkowszczyzna Stara, Zamosze); *Matki Boskiej i Bohojawlenja Pańskiego* (Brasław, Druja – Św. Ducha). W innych cerkwiach po drugiej stronie przedstawienia *Matki Boskiej* były wyobrażenia: *św. Józefa (Koziany, Fabianowo)*, *św. Mikołaja (Czeressa, w tym wypadku patrona cerkwi)*. *Pana Jezusa (Druja – Sw. Spasa – być może też patronalny)*. *Serce P Jezusa (Jody)*, W *Przebrodziu* po obu stronach były wyobrażenia «*Najświętszej Panny*».

Ołtarze miały drewniane mensy, z wyjątkiem Czeressy, gdzie były mensy murowane, i Druj – w cerkwi Św. Ducha, gdzie murowaną mensę miał ołtarz główny. W Brasławiu, w drewnianej mensie były *szuflady dla chowania Apparamentów*. Przy mensach były antepedia, najczęściej z różnych tkanin: malowane na płótnie (Uźmiony), sukienne (Brasław), *kitajczane wyszywane* (Koziany), *Sztofowe I. Harusowych w pół z Kartundw 2 (Wesołowo)*. Mensę nakrywały tuwalnie, najczęściej trzy, między którymi umieszczany był *Antymiss*, np. *od JW. Floryana Hrebnickiego (Druja – Św. Spasa)*, co w tym przypadku może wskazywać na datę budowy lub przebudowy cerkwi (około połowy XVIII w.). W kilku przypadkach zamiast antymisu był *Portatel kamienny*, np. po jednym w: Druj (Św. Spasa), Fabianowie, Czerwoncé, Engelsburgu, dwa w Jodach, trzy w Zawierzu.

Na ołtarzu stało *ciborium*, stolarskiej lub, np. *Snickerskiej roboty, malowane, na polor złocone, przy nim statua rznięta Pana Jezusa (Czeressa)*. Poza tym był tam: krzyż z rzeźbionym Ukrzyżowaniem: drewniany, cynowy lub srebrny (Dcaźń, Druja – Św. Spasa); lichtarze drewniane, cynowe lub mosiężne, poduszka pod Mszą, np. w Jodach trzy, *jedna jedwabna wyszywana*. Przy ołtarzu znajdował się często pulpit pod Mszą (Czeressa, obie cerkwie drujskie, Przebrodzie) a także zawsze dzwonki ołtarzowe, od ośmiu (Czeressa) do jednego (Judycyn). Ponadto często pojedynczy dzwonek wisiał przy wejściu do zakrystii (Leonpol, Uźmiony, Pohost, Jody, Wesołowo, obie Szarkowszczyzny).

Stolowienie, czyli strop najczęściej wykonany były z *tarcic*, podobnie jak i podłoga, choć w Leonpolu była *Cała Cerkiew ceglami wysadzona*.

Chór muzyczny był albo *prostey roboty* (np. Brasław, obie cerkwie drujskie) albo z *balasów* (Czeressa, Leonpol, Przebrodzie, Szarkowszczyzna Nowa, Wesołowo). W niektórych cerkwiach na chórze znajdował się *organ* (Szarkowszczyzna Nowa), *Pozytyw stary (Zawierzę)*, *organik na optykę wyrażony (?)* (Leonpol).

Nowymi elementami wyposażenia były też ambony (Czeressa, Druja – Św. Spasa, Leonpol, Szarkowszczyzna Nowa) i konfesjonały (Czeressa, Druja – Św. Ducha, Leonpol, Zamosze, Koziany).

Wśród naczyń liturgicznych dominowały tradycyjne, choć i tu pojawiały się nowe elementy. W Brasławiu i drujskiej cerkwi Św. Ducha były monstrancje srebrne. W Czeressie była *Puszka Srebrna pozłocona wewnątrz i zewnątrz, z promieniami, w górze mniejsza do Konserwowania Komunikantów Łacińskich*, a w Zawierzu *Puszka Srebrna pozłac. z przedziałem na Komunikanty Rzymskie*. Być może również do tego

typu komunikantów była przeznaczona *Puszka na hostye* (Ikażń, Szarkowszczyzna Nowa, Wesołowo, Solony). Świadczy to niewątpliwie o zmianach w liturgii unickiej.

Podobnie wśród szat liturgicznych dominowały tradycyjne, ale i tu wśród ornatów można było spotkać czasem ornaty łacińskie (Czeressa, Zawierzę, Szarkowszczyzna Nowa, Jody, Koziany, Wesołowo), czy też kapę (Zawierzę). W Wesołowie było *Umbrakulum z kwiatami złotymi*.

Część z wymienionych ksiąg liturgicznych miała określone miejsce ich druku. Najwięcej Mszałów pochodziło z Supraśla (w dwunastu cerkwiach), tylko trzy z Wilna i jeden z Uniowa. Supraślskiego druku był jeden *Trebnik i Tryffoły*, poczajowskiego – jedna Ewangelia i *Tryod*, moskiewskiego – *Oktoich*. Część Mszałów i Ewangelii określono tylko jako *Ruskie*, ale oprócz nich w pięciu cerkwiach były także Mszały *Rzymskie*, w sześciu *Ewangeliczka Polska*, a w jednej *Łacińska*.

Przedstawiony powyżej wizytacyjny opis dekanatu brasławskiego obrazuje końcowy etap rozwoju cerkwi unickich na tym terenie. W wyniku zajęcia w następnych latach ziem wschodnich Rzeczypospolitej przez Rosję nastąpiła, jak wspomniano wyżej, eskalacja sankcji przeciwko temu obrządkowi i jego wyznawcom, zakończona ostatecznie likwidacją unii w 1839 r. Konsekwencją tego, jak i kolejnych etapów historii, było prawie całkowite przekształcenie historycznie ukształtowanego krajobrazu kulturowego, którego dawny, bogaty, wielowątkowy charakter możemy dziś prześledzić głównie poprzez badania archiwalne.

Teren unickiej archidiecezji połockiej, szczególnie interesujący ze względu na jego peryferyjne położenie i współwystępujące na tym terenie prawosławie, unię i rzymskokatolicyzm, wart jest niewątpliwie dalszych, dokładniejszych badań.

BIBLIOGRAFIA

1. Architektura Białorusi. Encyklopedyczny dawiednik. Minsk, 1993.
2. **Bieńkowski L.** Organizacja Kościoła Wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. t. 2, Kraków. 1969, s. 781-1049.
3. Encyklopedyja Gistorii Białorusi, t. 1-5, Mińsk, 1993-1999.
4. **Gil A.** Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku. Lublin-Chełm, 1999
5. **Gil A.** Kościół pw. Sw. Stanisława Biskupa Męczennika w Ostrewkach w XVI-XVIII w. Zarys dziejów // Rocznik Międzyrzeczki, t. 27-28, Międzyrzec Podlaski 1997, s. 83-90.
6. **Hedemann O.** Historia powiatu brasławskiego, Wilno, 1930
7. **Kołbuk W.** Kościoły Wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku, Lublin, 1998
8. **Litak S.** Stosunki kościelne na ziemiach litewski-ruskich w latach 1772-1815 // Ziemie Północne Rzeczypospolitej Polsko-Litewskiej w dobie rozbiorowej 1772-1815. Materiały z konferencji międzynarodowej odbytej w dniach 11-14 maja 1995 r. w Toruniu, Warszawa-Toruń, s. 67-80.
9. **Radwan M.** Carat wobec Kościoła greckokatolickiego w zaborze rosyjskim 1796-1839, Roma – Lublin, 2001.
10. **Rakowski G.** Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Białorusi, Warszawa, 1997.
11. **Rakowski G.** Wśród jezior i mszarów Wileńszczyzny, Warszawa, 2000.
12. **Sygowski P.** Unicka diecezja chełmska w protokołach wizytacyjnych biskupa Maksymiliana Ryłły 1759-1762 // Polska-Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, t. 5, Przemyśl, 2001.

SUMMARY

The article deals with the situation in the Greeco-Catholic church of the North-Eastern Belarus in the period of the collapse of Rzeč Pospolita and bringing of this region the Russian rule. The preceding event a the situation in the church alter 1772 are viewed. The major attention is paid to the analysys of the 1789 Inspection documents (the Lublin State archives), giving the description of the situation which preceded the following pro persecution and elimination of the Greeco-Catholic church by the administration of the region.